

Аңыз адам

Аса дарынды орыс ақыны М. Ю. Лермонтов: «Кішкентай адам тауда тұрса да кішкентай, алып орда тұрса да зор» деген екен. Осы уақытқа дейін айтулы ақындар, ғұлама ғалымдар, өнер жұлдыздары мен талай еңбек мейрамдарын көрдік. Солардың ішінде жоғарыдағы ақын анықтамасына жауап бере алатын, ғұлама дарын екендігін өз ісімен дәлелдеп жүргендерді де көрдік. Ірі және іргелі істерімен ізгіліктің нұрын шашып, азаматтықтың асқан үлгісін танытқандар ішінен өзін көріп, әбден көзім жеткен Е. А. Бөкетовтің орны бөлек болатын.

Көзден таса болғанына көп болса да, осы бір ірі денелі, көзі күлімдеп тұратын, еңгезердей еңсегей бойлы, аққұба өңді, талантты тұлғаның бейнесі көз алдыма жиі келеді. Бұл есімге қатысты ел әңгімесін жұрттың жүрегіне жақын екендігін біз 1976 жылы Қарағанды мемлекеттік университетіне құжат өткізіп, қалаған мамандығымызға қатысты емтихан тапсырғанда естідік. Ол кезде филология факультетінің қазақ бөліміне оқуға түсу оңай емес, бір орынға 10-12 талапкер таласқа түсетін. Әуелгі таңдаған мамандық журналистика болса да, мен үйдегі оқыс жағдайға байланысты ҚарМУ-дың филология факультетіне құжаттарымды тапсырдым.

Алғашқы қатал сынақ шығарма жазудан басталып, үлкен спорт залында екі жүзден астам талапкер жазба жұмысына отырдық. Міне, осы емтиханда біз алғаш университет ректоры, академик Е. А. Бөкетовті көріп, сөз-сапар тілеген тамаша сөзін естідік. Шығарма жазып шыққаннан кейін жастардың көпшілігі университет ректорының емтихана келуін, ізгі тілегін айырқыша тіле тиек етті. Талапкердің біреуі академик Е. А. Бөкетовті филолог, екіншісі айтулы филолог, келесілері ғұлама математик, химик деп жатты. Бізге тілектес болып жүрген үлкендер болса, академик Е. А. Бөкетов көптеген ғылым салалары бойынша кандидаттық, докторлық диссертациялар қорғаған десе, үлкендердің енді бірі «бұл кісі керемет химик, осы Қарағанды көмірін әлемге танытушы, СССР мемлекеттік сыйлығын алған айтулы ғұлама ғалым» десті. Қалай айтса да жұрттың Евней Арыстанұлын жақсы көретінін түсіндік. Арада зырлап емтихан тапсырған күндер өтіп, үш емтихан нәтижесінде 25 орынға 40-қа жуық үміткер қалдық. Көпшілігіміздің жинақтаған ұпайларымыз бірдей. Талапкердің көпшілігі аңыз еңбек өтілі бар. Алғашқы емтихандағы баптап жүрген жігіттерден енді соңында бес-ақ азамат қалыпшы. Кешікпей конкурс өтіп, нәтижесінде әлгі бес жігіт студент атандық. Артынан естідік, университет ректоры алдымен үл балаларды өткізіп, одан әрі іріктеу жүргізіпті. Сөйтіп, бізге бақ құсын сыйлаған Евекең екенін білдік.

Иә, біз Қазақстандағы сол кездегі екінші университеттің студенті атанып, қуанышымызды сөзбен айтып жеткізе алмайтын күйде едік. Ол кезде қоғамдық пәндердің көпшілігі орыс тілінде өтіп, мамандыққа қатыстылары ұлттық тілімізде жүретін. Қазақ тілінің айы оңынан тумай тұрған сол бір кезде университет тарапынан арнайы шақырылған ақын-жазушылар, өнер адамдарымен кездесулер өте көп өтетін. Осы кездесулерді көбіне Евекең өзі басқарып, тамаша тартымды жүргізетіні білетіндерге аян. Тумысынан талантты жазушы А. Н. Толстой: «Тәрбие беру мен білім беру — ажырағысыз ұғым. Білім бермей тұрып, тәрбиелеуге болмайды, ал берген әр білімнің тәрбиелік ықпал жасайды» депті. Біздің алған білімімізді одан әрі жетілдіруге әлгі кездесулер, ондағы айтылған тартымды ғұмырбаяндық және өнерге қатысты әңгімелер ерекше ықпал еткені анық. Бұндай кездесулерде Евекең көзге түсіп жүрген талантты студенттерді де ел алдына шығарып, оларды да тыңдауды ұмытпайтын. Бұл орайда университеттегі «Балауса» үйірмесінің жұмысын Евекең ерекше ұнатып, оның өтетін мәжілістеріне қатысып отыратын. Бұл үйірме кейін бірлестікке айналып, атақты дауылап ақын С. Сейфуллин есімін иеленгендігін бүгінгі ұрпақ білмеуі де мүмкін. Бұл тұрғыда Қарағандыға қатысты энциклопедиялық еңбекте былай делінген: «Балауса», Қарағанды мемлекеттік университеті жанында жұмыс істейтін творчестволық жастардың әдеби бірлестігі. Қазақстан Жазушылар Одағы облыстық ұйымының инициативасымен 1965 жылы құрылды (алғашқыда студенттердің «Жас қанат» әдеби үйірмесі). 1972 жылы педагогикалық институттың университетке айналуына байланысты әдеби үйірме қазіргі атына ие болды. 50-ден астам мүшесі бар. (1987). Проза, поэзия және әдеби сын секциялары жұмыс істейді. Бірлестік творчестволық жастардың әдеби шығармаларын совет мәжілісінде талқылап, таңдауларын жариялауға, облыстық баспасөз бетінде насихаттауға көмектесіп отырады. Әдебиет, өнер және мәдениет қайраткерлерінің қатысуымен кездесулер, диспуттар, кештер, әдебиет мерекелерін өткізіп тұрады» делінген. Бұл «Балауса» туралы өткеннен қалған бір болмашы ғана естелік.

Біздің студенттік кезіміздегі бұл бірлестіктің атқарған ісі үлкен кітапқа жүк болып, қызықты деректерімен таусылмас әңгімеге айналары сөзсіз еді. Біз Олжас Сүлейменов, Мұхтар Шаханов, Аманжол Шамкенов, Шәмшібай Сариев, Жаппар Әмірбеков, Қайрат Жұмағалиев, Тахауи Ахтанов, Медеу Сәрсекеев, Оралхан Бөкеев, Жайық Бектұров, Ақселеу Сейдімбеков сынды ақын-жазушылармен, сондай-ақ белгілі академик ғалымдармен осы бірлестік арқылы таныстық. Кездесулердің бәрі де «Балауса» бірлестігі арқылы өтіп, қызықты жастардың әңгімесіне айналатын. Осы жүздесудің бәрінде Евекең өзі болып, студенттер мен әйгілі таланттардың қарым-қатынаста болуына жол салатын. Барын де айтып тауыса алмастық. Бірді-екілісін айта кетейік.

Біз оқып жүргенде университеттің бас ғимараты қазіргі академик Е. А. Бөкетов мұражайы орналасқан ғимаратта болатын. «Балауса» бірлестігі де осында мәжілістерін өткізіп, кездесулерін акт залында жүргізетін. Сол кезде қазіргі Оңтүстік-Шығыстағы университет құрылысы басталып, бұл жер көп ұзамай ҚарМУ қалашығы болатындығын Евекең қызықтыра баяндайтын. Оқу ғимараттары мен жатақханалардың жетіспеуі болса да, университеттің тамаша өмірбаяндық тарихы тамаша әріптермен жазыла бастады. Студенттердің де жалынды істері күн санап арнасын тауып жалғасып жатты. «Жамандықты кім көрмейді. Үмітін үзбек қайратсыздық. Дүниеде еш нәрседі баян жоқ екені рас, жамандық та қайдан баяндап қалады дейсің? Қары қалың қыстың артынан көгі қалың, көлі мол жақсы жаз келмеуші ме еді?» — деп ұлы ақын айтқандай, «Балаусаның» байыпты бастамаларын көре білген университет басшылары оның ісіне назар аударып, қамқорлық жасай білді. Бұл бағытта Республикадағы екінші университеттің ректоры академик Е. А. Бөкетовтің қамқорлығы бұл күнде аңызға айналдып кеткен. Балаусаның мүшелерімен кездесу, олардың сауалдарына көңіл бөлу Евней Арыстанұлына дәстүрге айналғаны анық екендігі ақиқат еді. Дарынды ғалым талантты жастарды бірден танып, олардың тырнақалды туындыларына ерекше көңіл бөлетін. Бірлестік мүшелерінің ақын-жазушылармен кездесулеріне қатысып, студенттердің арасындағы ақындарға өлеңдерін оқытатын. Бірде айтулы ақын О. Сүлейменов бастаған орыс жазушыларымен кездесу өтетін болып, бәріміз бұрынғы аталған бас ғимараттың акт залына жиналды. Орын жетпей көптеген студенттер түретіліп тұрды.

Кенет университет ректоры бастаған Олжас Сүлейменов, Аманжол Шамкенов ағаларымыз және Ленинградтан келген ақын-жазушылар сахнаға көтерілді. Оларды студенттердің қарсы алуы ерекше еді. Ленинградтан келген қонақтар сөз сөйлеп, өлең оқып болғаннан кейін А. Шамкенов бірнеше жаңа өлеңдерімен таныстырып өтті. Олжас ақынның алдында үйілген тау-тау кітап, ақын бәрине асығыс естеліктер жазып жатқанын көріп отырдық. Соңында Олжас Сүлейменовтің оқыған өлеңдеріне отырған көпшілік қайта-қайта қол соғып, тағы да өлең оқуын өтініп, түрлі сұрақтарды да жарыса қойып жатты. Көптеген сұрақтар ақынның «Адамға табын жер енді» поэмасы мен «Азия» кітабына байланысты берілгені есімде қалыпты. Кездесу аяқтала бергенде Евней Арыстанұлы: «Біздің студенттер де өлең шығарып, көркем дүниелер жазуда. Тыңдап көрсеніңдер қайтеді» деп алып, сахнаға сол кездегі студенттер, бүгінгі белгілі ақындар Тортай Садуақасов пен Ғалым Жайлыбаевтарды шақырып алып, өлеңдерін оқытты. Ленинградтық ақын-жазушыларға өзі аударма арқылы түсіндіріп беріп отырды. Осы кездесуден кейін қонақтарды шығарып салуға залда отырғандардың бәрі тысқа шығып, есік алдындағы күтіп тұрған екі автобуска қонақтарды отырғызып жатты. Ал Олжас ақынды халық жіберетін түрі жоқ, залдан есік алдына дейін қолтаңба беріп, елдің ықыласымен ұсынған гүлдерге ақынның құшағы да жетпей қалды. Қонақтар автобуста Олжасты күтіп отыр. Оны елдің босапай жатқаны керемет көрініс болды. Бір кезде есік алдына ректордың қара волгасы келіп тоқтады. Ақын Олжас Сүлейменов көпшіліктің қолқалауымен сонда отырды. Машинаның салоны гүлге толып, ақынның басы ғана көрініп тұрды. Қонақтарды шығарып салған университет басшыларының ішінде тұрған ғұлама ғалым Е. А. Бөкетов студенттерге қарап: «Халық үшін туған ақын деп мына Олжас Сүлейменов ағаларыңды айту керек», — дегені әлі күнге дейін есімде қалыпты. Осы жолдары жазып отырғанда да сол сәттер көз алдымнан өтіп жатты. Бүгінде айтулы ақын туралы жылы лебіздермен қатар, кейде сыңаржақ пікірлер де айтылып қалады. Біздіңше, сандаған саңлақтардың ішінен суырылып дара көрінген ақын Олжас Омарұлының да өз биігі барлығы анық. Уақыт оны әлдеқашан дәлелдеп берген.

1977 жылдың алғашқы оқу жылының бірінші семестрі қауырт жұмыстармен басталып кетті. Қазан айының орта шенінде «Балауса» бірлестігінің есеп беру жиыны, студенттердің шығармаларын талдау, бірлестікті жаңа жастармен толықтыру жұмыстары өтіп жатты. Жаңа жылға дайындық басталып, оған бірлестік мүшелері

біркісідей жұмыла кірісті. Осындай қауырт кезеңде университет ректоры Евней Арыстанұлы мерекке дайындықпен танысып, шағын кеңес өткізді. Осы кеңесте Е. А. Бөкетов бірлестік мүшелерінің басқа да факультет студенттерімен толыса бастағанын атап, өнерпаз жастардың көптігіне қуанығын айта келіп, «университет бойынша өнерпаз студенттердің ансамблін құруға бола ма?» деген сауал тастады. Кейін жастардың дереу қолға алуымен әлі күнге аңыздай болып қалған ансамбль құрылып, оның атын Евней ағамыз «Жас дәурен» деп өзі қойды. Оқу жылының аяғында осы ансамбль Қарқаралы, Егіндібұлақ аудандарына университет тарапынан арнайы автобуспен шығып, көптеген совхоздарда болып өнер көрсетті. Осы сапарлардан кейін университетке музыкалық жаңа аспаптар және ұлттық киімдер алынды. Олар көптеген жылдар бойы кәдеге асып келді. Бұл жаңа құрылған университетті дереу алға шығарып, жастардың жалын-жігерін көрсетулері Е. А. Бөкетовтің айтып тауыса алмайтын істерінің бір үзгісі еді...

1978 жылы ҚР ҒА кіші академиясының ұйымдастыруымен «Студенттер және ғылыми прогресс» атты ғылыми байқау ұйымдастырылып, осы байқауға ҚарМУ студенттері көптеп қатысты. Ұстазымыз З. Т. Жұмағалиевтің жетекшілігімен байқауға «Ұлы Отан соғысы жылдарына қатысты қазақ поэмалары» атты тақырыпта мен де ғылыми баяндама жазып, филология мамандықтары бойынша сынга түстім. Нәтижесінде бірінші орын алып, университет тарапынан және ұйымдастырушылар алқасынан марапаттауларға ілдім. Біздің жеткен жетістігімізді құттықтап, университеттің жастар комитетінен, кәсіподақ ұжымынан құттықтаулар естідік. Осы құттықтаулардан ба, жоқ әлде баяндамалар арқылы тыңдады ма, бірде мені факультеттің деканы Қаншайым Мақсұтқызы ректормен кездестіре апаратынын айтты. Күтпеген жағдай, әп-сәтте ойлап қалдым. Университет ректоры химия саласы бойынша аса дарынды ғалым екендігін, алайда әдебиетке деген көңіл-күйі ерекше екендігін білетінмін. Орныста классик ақындарының өлеңдерін аударғаны, Еуропаның айтулы жазушыларының шығармаларын туған тілімізде сөйлеткенін біршама хабарлар едім. Атақты Шекспирдің «Макбет» атты трагедиясын аударып, оны С. Сейфуллин атындағы облыстық драма театрының сахналасына білетінмін. Осының бәрі де бір сәт санамда сайран салып, қандай әңгіме болуы тиіс деген сауалдар өзімді мазалай берді.

Шақырған күні ректордың кабинетіне келдік. Біз бұл кезде Оңтүстік-Шығыстағы жаңа ғимаратқа көшіп, Евекең қазіргі ректор отыратын кабинетті алғаш ректордың жұмыс орнына айналдырған. Қауырт жұмыстар жүріп жатыр екен. Ректордың кабинетінен прокурорлар, партком хатшысы шыққаннан кейін біз ішке ендік. Соншалық қысылып және қобалжып ішке ендік. Евекең бізбен сәлемдесіп, жай-жапсарымызды сұрағаннан кейін бәрі де тез ұмыт болды. Алғашқы сауалы сабақ үлгерімі болып, одан әрі «Орыс тілін қалай білесің?» деп сұрады. Мен «Нан сұрауға жететін ғана орысшам бар» дедім. Жымыяп күліп, «Бәрі де солай басталады. Бірақ орыс тілін үйренгенің өзіңе жаман болмайды. Мен осы тұрғыда сенің біліміңді жетілдірейін деп едім. Аударма жайында зерттеу ісімен айналыссаң қайтеді», — деді. Шыны керек, ойланбаған жағдай, үнсіз отырып қалдым. Одан әрі Евекең: «Сен қобалжыма, мына апайлардың және жетекші ретінде мен өзім көмектесем. Тек талабың күшті болсын. Өлі аударманың қыр-сырын жетік білетін маман болып кетесің», — деп алып, өзі алдын ала ойластырған болуы керек, «Маяковский өлеңдерінің қазақ тіліне аударылуы» атты тақырыпты ойлауы, осы жұмада жауабын беріңдер», — деп шығарып салды.

Факультет деканымен қоштасып, бірден облыстық кітапханаға тарттым. Кітапханадан біршама кітаптар тауып, екі-үш күндей дайындалған болдым. Айтылған күні бардым. Кабинетіңде кісілер бар екен. Евекең алдыңғы қабылдау бөлмесіне шығып, біршама ақын туралы тың деректер айтып: «Қалай тақырыпты игеруге бола ма?», — деп сұрады. Мен өзін оқып барған В. Маяковский өлеңдерінің қазақ тіліне аударыла бастауы, оған ат салысқандар жөнінде айттым. Евекең болса, «Сен өзің дайын екенсің ғой, онда осы тақырыпты қалдырайық» деп, қадімгідей көңілденіп қалды. Қолма-қол деканатқа телефон шалып, Ханшайым апамызға аталған тақырыпты бекітуді өтініп, өзі жетекші болатындығын айтты. Одан әрі сұрақтар мен сауалдарға байланысты деканат арқылы хабарласып, жиі-жиі келіп тұруымды өтінді. Бұл Евекеңнің мені ең соңғы қабылдауы екендігін сол сәтте мен де, академик те білгеніміз жоқ еді.

Арада біршама уақыт өтіп, мерекелік демалыстан келіп, сабаққа кірісе бастағанда академик Е. А. Бөкетовтің қызметінен босағанын естідік. Сөйтіп, Қазақстандағы екінші университеттің ашылған күнінен бастап басшылық жасап, ғылыми ұжымды қалыптастырып, оқу ғимараттарының мәселесі енді өз шешімін таба бастағанда ректордың қызметінен кетуі ұжымға қатты әсер етті. Студенттердің өзі бұрынғы басшыны қимай-

тындығын байқатты. Бірақ пәрмені күшті партияның шешіміне, қисынын тапқан билік өкілдеріне мұның қайте дегенді ешкім айта алмады. Кенішті қаланың оңтүстік-шығысынан бой көтерген университет қалашығына қуанып, оның келешегі туралы толғанып жүретін жаның арманы көп еді.

Жаңа ғимаратқа көшкеннен кейін көптеген жұмыстар істеліп, есте қаларлық шаралар өтіп жатты. Осының бел ортасында университет басшысы жүретіндігі аян. Евекеңнің көңілді кейіпін көп көрдік. Айырқыша есте қаларлық бір сәт былай болған еді: «Бір күні үзіліс кезінде студенттер топ-топ болып, университеттің кіре беріс ауласында тұр едік. Бір кезде үстінде ақ сұр плащ, басына шляпа киген Евекең келе жатты. Студенттер мен арасында оқытушылар да бар, барлығы «Сәлеметсіз бе?» деп жапырлай амандасты. Ректор кіре беріс есікке тақау келіп, баршамыздың өзіне таяу келуін өтіп-ді. Леде көптеген студенттер ректорды айналып тұра қалдық. Тау тұлғалы Евекең сөз бастап кетті:

— Көпшілігің жауға шабатын ер азамат екенсіңдер. Қай аталарыңнан үлкен адаммен «Сәлеметсіз бе?» деп амандасқанды көріп едіңдер. Ассалаумағалейкум деп амандасуға болмай ма? — дегенде, бәріміз басымызды төмен салдық. Ректор ғимаратқа кіріп кетті. Бұл да Евекеңнің өз ұлтының келешегіне алаңдайтындығының бір көрінісі болса керек.

Академик Е. А. Бөкетов ректорлықтан кеткеннен кейін, ҚарМУ-дың ректорлығына Евекеңнің үлкен үміт күткен шәкірті, белгілі ғалым З. Молдахметов тағайындалды. Тез арада Евекеңнің ісін жалғастырып, университет жұмысын жақсы жолға қоя білгендігін бізден басқалар да бағалайтынның білеміз. Бұдан кейінгі басшылар да Евекеңнің шәкірттері болғаны, олардың ізгі істері орынды айтылып жүргені мәлім. Евекең университеттен кеткеннен кейін, арада бір жыл өткен соң күтпеген жерден қайта кездестірдім.

1980 жылдың көктем кезеңі болатын. Облыстық орталық кітапхананың оқырмандар залынан орын алып, тиісті тақырыпқа қатысты конспект жазып отырғанмын. Түс ауа кітапхана әкімшілігі оқырмандар залына келіп, үлкен кездесуге қатысты дайындықтар жасай бастады. Оқырмандарға үлкен жазушылар келетінін айтып, егер тыңдағылары келсе, оқырмандар залында қалуларын өтінді. «Жазушылармен кездесу» дегеннен кейін, мен де қатысуды жөн көрдім.

Көп кешікпей оқырмандар залына жазушы Жайық Бектұров, академик Е. А. Бөкетов, жазушы Ө. Ахметов келіп, дайындаған орындарға жайғасты. Жазушы Жайық ағамыз Қарағанды облысы бойынша ақын-жазушылар шығармашылығына тоқталып, бүгін өзімен бірге құрметті қаламгерлер келіп отырғанын айтып, сөз кезегін Евекең берді. Академик-жазушы Е. А. Бөкетов осы кездесуде аударма саласындағы істеріне кеңінен тоқталып, қазіргі кезде Қаныш Сәтбаев туралы көлемді шығарма жазуға кіріскенін атап өтті. Одан кейін жазушы Ө. Ахметов өз шығармашылығын баяндады. Кездесуден кейін сәлемдеспек болған ниет орындалмады. Кітапхана басшылығы қонақтарды басқа бөлмеге алып кетіп, бізге баруға мүмкіндік болмады. Әйтсе де, аударма туралы сұрамақ болған сауалдарыма қатысты жауаптар алған едім.

«Уақыттың мүддесі мен оның өзгерісіне ештеңе істей алмайсың» деген ұлы сыншылдан қалған сөз бар. Біз де студенттік өмірмен қоштасып, жан-жаққа еңбек майданына аттандық. Әр түрлі ұжымдарда болып, сан қилы адамдармен әріптес болдық. Бірақ, қайда жүрсең де өзің оқыған университет ыстық екен, өзіне тартып тұратын қимастық қасиетін әбден мойындатқан. Оқу бітіргеннен кейін 1982 жылы Қарағандыда тағы да Е. А. Бөкетовті күтпеген жағдайда кездестірдім. Ол кезде Қарағандыда троллейбустар жүретін. Вокзал мен Михайловкаға № 4 троллейбус қатысатын. Вокзалға бармақ болып, әлгі аталған троллейбуска міндім. Алдыңғы жақтың орындықтың бірінде отырған еңгезердей адам терезеге қарап, үлкен ойға беріле түскен. Өткен, әрі қарап отыр, әйтпесе маған біртүрлі таныс адамға ұқсаттым. Тақала түстім. Анықтай зер салғанда барып бұл адамның академик Е. А. Бөкетов екенін таныдым. Жақындауға батпадым, көңіл-күйі кереметтей көрінбеді. Іштей кезінде Евекеңнің өзіне бекітілген көлікке мініп, үнемі еңбектің үстінде жүретін кездерін еске түсірдім.

Қоғамдық көлік Кеншілер сарайының алдына келіп тоқтағанда, Евекең сол аялдамадан түсіп қалды. Көліктің артқы терезесінен қарай-қарай кете бардым. Арада бір жылдан кейін, аяулы академик Евней Арыстанұлы Бөкетовтің қазасын естідім. Жарық дүниеде бар кездің өзінде елдің мақтанышына айналып, халқы қастерлеген Евекең бүгінде аңыз болып айтылып, сағыныштың сазды әңгімесіне айналып кеткен.

Иә, «Жақсының аты өлмейді, ғалымның хаты өлмейді» деген осы.

Б. РАХЫМ,

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫНЫҢ ДОКТОРЫ, ПРОФЕССОР